

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Van doodsdrift naar violence fondamentale

Guy Verbruggen

'Als men dus de hypothese van doodsdriften niet wil laten varen, moet men daar vanaf het eerste begin levensdriften naast plaatsen. Maar wij moeten toegeven, wij werken hier aan een vergelijking met twee onbekenden' (Freud 1920 p. 156).

Freuds speculatieve doodsdrift is niet meer nodig als men uitgaat van Bergerets kernbegrip 'violence fondamentale'. Naast en vóór de libido plaatst Bergeret een primitieve gewelddadigheid, een soort overlevingsinstinct met narcistische kenmerken, dat zowel constructief als destructief kan zijn.

Inleiding¹: doodsdrift of niet?

De invoering van het begrip doodsdrift als onbekende (Freud 1920), heeft onder psychoanalytici steeds zeer gemengde reacties opgeroepen: er blijven voor- en tegenstanders, gelovigen en niet-gelovigen. Freud zelf drukte na 1920 herhaaldelijk twijfel en onzekerheid uit over zijn concept van de doodsdrift, maar anderzijds gaven auto- en heterodestructieve gedachten bij zijn patiënten hem reeds vroeg te denken (Freud 1895). Hij wil deze destructie een plaats geven – niet toevallig kort na de oorlog van 1914-1918 – zonder in een adleriaans systeem² met de agressiedrift als belangrijkste menselijke drijfveer te stappen.

Wat staat er tegenover de libido? Het antwoord op deze vraag blijft noodzakelijk als men het psychisch apparaat vanuit een conflictdynamiek beschrijft. Op de achtergrond van het psychische conflict speelt bij Freud

G. Verbruggen is als klinisch psycholoog/psychoanalytisch psychotherapeut verbonden aan A.P.Z. Sancta Maria (Sint-Truiden) en is supervisor in het kader van de postgraduate specialisatie in psychoanalytische psychotherapie (K.U. Leuven/Kortenberg). Daarnaast is hij werkzaam in privé-praktijk te Hasselt en Tongeren.

Correspondentieadres: Daniëlsstraat 26, B-3500 Hasselt.

steeds de dualiteit van de driften mee: enerzijds libidineuze, seksuele driften, anderzijds een drift die Freud meermaals een andere naam gaf en die vanaf 1920 de doodsdrift heet.

De 'zelfbehoudsdriften' uit Freuds eerste drifttheorie stellen ons niet in staat alle destructiviteit te verklaren (Freud 1915a) terwijl ook 'agressie' geen dienst kan doen als antagonist, want zij bevat libidineuze elementen en is dus een secundaire formatie en formulering.

Met de doodsdrift brengt Freud een filosofisch antwoord op zijn eigen klinische vraagstelling.

Doodsdrift verwijst bij Freud naar drie verschillende klinische fenomenen (Freud 1920). Enerzijds constateerde Freud de herhalingsdwang, het zich actief in onaangename situaties begeven en zo oude, vaak pijnlijke ervaringen herhalen zonder dat men zich daarvan bewust is. Terugkerende angst-dromen na een traumatisch gebeuren evenals het herhalen van een pijnlijke ervaring in het zich herhalende spel van kinderen zijn hier voorbeelden van. Men kan dan niet spreken van libidineuze bevrediging of van het louter bedwingen van iets moeilijks.

Anderzijds is er een parallel tussen doodsdrift en het nirwanaprincipe, het streven van het psychisch apparaat om de spanning van prikkels naar nul, naar de rust van de anorganische wereld te brengen. Freud schrijft zelfs letterlijk: 'Het doel van alle leven is de dood' (Freud 1920, p. 136).

Ten slotte zien we een fundamentele neiging tot destructie aan het werk in masochisme, negatieve therapeutische reacties en het koesteren van schuldgevoelens.

Al deze fenomenen zijn duidelijk verwant aan Freuds hypothese van een doodsdrift, maar deze hypothese overstijgt de klinische gegevens, is eerder een metapsychologie, een theoretisch model om over de psychische realiteit te denken. Freud komt – na 1920 – niet meer los van deze tegenstelling doodsdrift-levensdrift: 'In de loop van de tijd ben ik zozeer onder hun invloed geraakt, dat ik nu niet anders meer kan denken.' 'De cultuur laat ons de strijd zien tussen Eros en Dood, tussen levensdrift en destructiedrift' (Freud 1929, p. 145 resp. 148).

Bokanowski (1989) ziet in het recente psychoanalytische denken vier visies op de doodsdrift.

Sommigen plaatsen het probleem levensdrift-doodsdrift tussen haken en hebben voorkeur voor het narcisme; ze leggen de nadruk op de libidinele aard van het zelfbehoud. Vaak wordt dan binnen het narcisme een dualiteit (plus en min) aangebracht, met aan de minzijde autodestructie. Inderdaad, klinisch kan men een onderscheid maken tussen constructief narcisme en destructief narcisme. Grunberger (1971) schrapte Freuds doodsdrift door het destructieve aspect van het narcisme te beschrijven als gefundeerd in het opnieuw willen beleven van de prenatale homeostase. Leclaire (1975) benadrukt het fantasiebeeld van de moord op het ideale kind als het meest primitieve menselijke fantasiebeeld, een verborgen narcistische knoop van

de persoonlijkheid die pas na psychoanalytische arbeid in al zijn destructie naar boven komt.

Sommigen zien geen heil in het invoeren van het concept doodsdrift, noch theoretisch, noch praktisch. Rosolato, De M'Uzan en Bergeret zijn voorbeelden van dit standpunt. Daarbij verklaren ze de fenomenen die Freud met doodsdrift vat op basis van Freuds eerdere theorieën, van vóór 1920.

Sommigen erkennen dat de doodsdrift een antagonistisch construct is: het gaat om een drift die men tegenover Eros kan stellen. Laplanche en Le Guen zijn vertegenwoordigers van dit standpunt, dat aansluit bij de orthodoxe Freud vanaf 1920. Ze beschouwen de doodsdrift dus als één pool van een driftdualiteit.

Anderen zien de doodsdrift als *het* grondprincipe, als iets wat aan de basis ligt van elke driftmatigheid. Pontalis, Green en de kleinianen zijn vertegenwoordigers van deze richting, die meer aansluit bij de speculatieve Freud van na 1920. Green (1993 en 1995) verwijst bijvoorbeeld naar 'la nécessité du négatif, le travail du négatif' als de destructieve kracht waarmee de driftmatigheid werkzaam kan zijn in de existentie.

Ten slotte willen wij als een vijfde visie die van Lacan vermelden. Ook Lacan geeft de doodsdrift een belangrijke plaats, maar benadrukt meer het structurele belang ervan, een verwijzing naar het tekort dat telkens wordt ervaren (Van Coillie 1997); het driftmatige blijft nogal verhuld in een soort 'escamotage' (wegtovering). Eén van Lacans belangrijke stellingen is dat de mens niet eens de vervreemding van zichzelf, zijn eigen tekort, is, maar die van een ander (De Kesel 1998).

'Een subject dat zijn verlangen volledig zou hebben bevredigd, dat al zijn problemen zou hebben opgelost en zijn tekorten ingevuld, zou zich zonder meer in het niets hebben "opgelost", precies omdat het bestaan van het subject radicaal samenvalt met dat van zijn problematisch verlangen en van zijn niet te vullen tekort' (De Kesel 1998, p. 34).

Wie is Jean Bergeret?

Wij lichten hier de visie van Jean Bergeret toe, als prototype van de groep die het concept doodsdrift niet nodig vindt binnen een psychoanalytisch denkmodel. Bergeret is kinder- en jeugdpsychiater, psychoanalyticus, medestichter van het Institut de Psychanalyse te Lyon en emeritus hoogleraar psychopathologie te Lyon. Hij schreef een twintigtal boeken en vele artikelen die we in drie grote rubrieken kunnen verdelen: enerzijds psychogenetische studies over pathologie versus normaliteit, anderzijds klinisch-nosologische beschouwingen rond symptomen en structuren en ten slotte werken over verslaving in al haar facetten. Wij refereren hier vooral aan zijn klinisch-nosologische literatuur over depressie, pathologisch narcisme, borderline syndroom en violence fondamentale.

Hij is een kritisch en grondig freudiaans denker – gevormd binnen de klassieke IPA-structuren in Frankrijk – die personenverering en dogma's

schuwt evenals 'het methodologische geknutsel door sommige psychoanalytici' (Bergeret 1994, p. 12). In een recente brief omschrijft hij zichzelf als 'membre très officiel de l'API ... un membre très indépendant dans mes façons personnelles de penser. Je n'appartiens pas à d'autres groupements et n'ai pas (encore) été exclu de ma Société d'origine' (Bergeret 1998).

Hij ontleedt het psychisch apparaat ook met behulp van de directe bronnen: eerst als kinderarts, nadien als kinder- en jeugdpsychiater. Hij maakt geen (re)constructie vanuit het werken met volwassenen zoals Freud dat deed. Toch lijkt hij mij meer beschrijver, ambassadeur en promotor van een psychoanalytische visie dan psychoanalyticus sensu stricto.

Bergeret zet zich erg in voor preventief werk, zoals onder meer blijkt uit zijn directe betrokkenheid bij het Europese Instituut voor Onderzoek naar Risicofactoren bij Kinderen en Adolescenten en het Nationale Centrum voor Onderzoek naar Verslaving.

Bergeret is vooral van belang door zijn vraagstelling, die op het volgende neerkomt: bedoelt men met doodsdrift niet vaak levensdrift? Is willen leven, ondanks allerlei hindernissen, niet de allereerste drift? Freud schreef zelf ooit, in een in 1990 teruggevonden tekst van een lezing 'dat wij aan de eigen dood ten diepste geen geloof hechten. De dood is voor ons immers niet voorspelbaar... wel onvoorstelbaar en onwerkelijk ... Het onbewuste in ons gelooft derhalve ook niet aan de eigen dood. Het is genoodzaakt zich als onsterfelijk te gedragen' (Freud 1915b, p. 38 e.v.).

Ook Nacht (1956, p. 148 e.v.) stelt dat het de levensomstandigheden zijn waarin het subject zich bij het begin van zijn leven geworpen ziet, die sommige krachten – ten dienste van het leven – schadelijk of zelfs dodelijk kunnen maken.

Wat is violence fondamentale?

Bergeret meent bij de vroege Freud concepten te vinden die verwijzen naar een primitieve gewelddadigheid als een soort overlevingsinstinct (Bergeret 1989 en 1987b). Het gaat om een primitief, aangeboren instinct, door Bergeret gekarakteriseerd als 'niet geërotiseerd en nauwelijks op een object gericht, zuiver narcistisch en conservatief'. Bergeret suggereert dat 'la violence fondamentale'³ bestaat vóór de totstandkoming van een echte objectrelatie en vóór er sprake kan zijn van libidinale bezetting, vóór liefde of haat (Bergeret 1984). Het gaat om een elementaire verdediging door mens en dier – niet in eerste instantie een aanval – van zijn eigen leven en zijn eigen belangen tegen de (nog weinig gedifferentieerde) 'groteren', de 'sterkeren'. Hij spreekt ook van een 'volledige onmogelijkheid om hoe dan ook samen te leven op dit primitieve narcistische niveau' (Bergeret 1983a, p. 296).

Hij verwijst daarbij naar de Oedipusmythe – waaraan Freud zo vaak en uitdrukkelijk refereert – waar het eerste orakel stelt: 'Er is geen plaats voor ouders en kinderen; om te overleven moeten de ouders hun kinderen

doden, of de kinderen hun ouders.' Deze violence fondamentale, als een asexueel, zeer primitief driftniveau, werd door Freud niet echt in zijn drifttheorie opgenomen, maar wel enkele malen vernoemd in zijn werk van vóór 1920 als 'Bemächtigungstrieb'⁴: de primitieve, brute kracht waarmee het leven plaatsgrijpt.

Twee niveaus binnen het driftmatige

Bergeret onderscheidt twee driftmatige niveau's of etappes. Het eerste niveau heeft te maken met zelfbehoudsdrift, verwijst naar iets dat preobjectaal is (de 'ander' bestaat nog niet als volwaardig object) en dueel, narcistisch: men is enkel uit op zelfbehoud, niet op de ondergang van de 'ander'. Er is geen plaats voor twee of drie; het is één of nul, zonder dubbelzinnigheid of compromis. In de aanvang van het Oedipusverhaal betekent dit: er is slechts plaats voor ouders of kinderen, één van beide.

Het tweede niveau komt later in de ontwikkeling en staat onder het primaat van de libido, met als kenmerken: triangulair (de relatie vader-moeder-kind), objectmatig (de anderen hebben de status van object) en oedipaal (er is sprake van seksueel verlangen en van rivaliteit).

Op niveau één spreekt men van 'violence fondamentale', niveau twee heeft te maken met een verlengen, 'prolongement', van de violence fondamentale tot agressie, die dan constructief ten dienste van de libido kan komen ofwel destructief de libido kan perverteren.

'Violence', betekent in het Frans: bruut geweld van wind, winter, zon, wijn, en komt van de Latijnse stam 'violare': schenden, gewelddadig behandelen, aanranden, verwoesten.

'Violare' en 'vita' (leven) worden door Bergeret etymologisch verbonden en verwijzen naar heftige, op het (over)leven gerichte processen (Bergeret 1987a). Violence is eerder levensdrift dan doodsdrift te noemen, of misschien 'levensinstinct': iets wat voorafgaat aan libido en gericht is op zelfbehoud. Agressie is een menging van violence en libido – Bergeret spreekt van een secundair geërotiseerde vorm van violence – meer gericht op iets of iemand, vaak destructief. Bergeret benoemt agressieve gedragingen als 'vervelende derivaten van dit oorspronkelijke instinct (...) die niets hebben van een natuurlijk en primitief instinct' (Bergeret 1994, p. 100).

Bergeret beschrijft één doorlopende lijn violence-libido, geen twee evenwijdige lijnen libido-doodsdrift zoals bij Freud, die steeds een voorliefde had voor dualiteiten en antagonismen. Het gaat om twee aangeboren krachten – violence en libido – waarbij violence toch eerder functioneert; het libidinale gaat zich pas later manifesteren (Bergeret 1985b). Een deel van de violence wordt geïntegreerd in de libido (creatief deel) en stelt zijn dynamiek ten dienste van de libidinale organisatie, een ander (negatief) deel wordt niet geïntegreerd (Bergeret 1994) en blijft wegen zoeken om zich te uiten in destructieve activiteit: agressie en zijn derivaten, namelijk

haat, sadisme en masochisme. Bergeret (1996) spreekt van twee verschillende relatievormen, twee niveau's van objectvoorstelling, twee generaties van conflicten.

De objectgerichte libidinale periode komt deels boven op de narcistische gewelddadige periode. Beide periodes raken met elkaar verbonden, maar ze blijven ook op twee verschillende niveaus, vanuit een ontogenetisch standpunt, vanuit een dynamisch standpunt en vanuit het beleven.

Drie intrapsychische structuren

Bergeret hecht veel belang aan de notie 'basisstructuur' als achtergrond voor iedere persoon, de grond die men achter symptomen of epifenomenen kan ontdekken (Bergeret 1975).

De drie klassieke basisstructuren⁵, intrapsychische organisaties (neurotisch, psychotisch, borderline) koppelt Bergeret zeer duidelijk aan de twee driftmatige niveau's.

1. Neurotisch: violence is grotendeels geïntegreerd in de libido en relaties hebben steeds iets triangulairs. Het Ik is één geheel en staat onder het primaat van het genitale. Seksuele bevrediging staat op de voorgrond en verwijst naar het oedipale. Ongebruikte resten van de libido worden door een latente, niet-geïntegreerde violence aangegrepen en leiden tot agressie. Bergeret spreekt van 'échec', 'conflit', waarbij steeds het Über-Ich betrokken is.

2. Psychotisch: niet-geïntegreerde violence overwint de libido en relaties zijn iets dyadisch. Brute, agressieve ontlading staat op de voorgrond. Hier is er een 'vectorisation inversée par rapport à la situation précédente' (Bergeret 1984, p. 1034).

Enkele oedipaal georganiseerde kernen, die toch ook bij elke psychoticus voorkomen, blijven van de rest van de structuur – violence als organisatorisch mechanisme – afgescheiden. Bergeret spreekt van een fundamenteel 'défaut', het Ik blijft verbrokkeld.

3. Borderline: de borderline stoornis is vooral narcistisch, schrijft Bergeret (1976). Het gevaar van versnippering (zoals in de psychose) is voorbij, maar het Ik komt niet tot een genitale objectrelatie (zoals in de neurose), het Ik blijft leemten vertonen en heeft afgesloten gedeelten in een anaclitische relatie tot de ander.

Er blijft een fragiele structuur, waarbij er geen echte verwerking van het beleefde is, noch driehoek (neurose), noch dyade (psychose), er is geen echt Ik; de driftmatige wereld en de idealen zijn weinig uitgewerkt, blijven kinderlijk. Centraal in het beleven staat een niet te verkrijgen bevrediging. Zoals Knight (1953) – één van de eerste auteurs over de borderline stoornis – reeds opmerkte: de uitwendige realiteit wordt gezocht om de gebrekkige controle over de inwendige realiteit bij te sturen. Geen van beide vorige organisaties, neurotisch of psychotisch (libido of violence is dominant), heeft zich echt doorgezet; de persoon oscilleert in zijn objectrelaties voort-

durend tussen beide. Bergeret spreekt van 'faillie narcissique': een narcistische wond die te maken heeft met het Ik-ideaal.

Al in zijn vroegste geschriften (Bergeret 1975 en 1976) definieert Bergeret de borderline organisatie zeer breed, als een gebrek aan structuur, als een 'position intermediaire' tussen twee stabielere structuren (neurotisch en psychotisch). Deze drie posities kunnen zich uiten in diverse combinaties: depressie, fobie en dwang, perversie of karakterstoornis. Alle combinaties komen voor, maar toch verwijzen volgens Bergeret fobie, dwang of depressie meestal naar een borderline organisatie.

Bergeret werkt deze driedeling neurotisch-psychotisch-borderline in zijn boeken verder uit, met veel oog voor de verschillende vroegkinderlijke ontwikkelingen binnen elke structuur, met verschillende relatievormen en conflicten, verschillende angsten, verschillende defensiemechanismen (Bergeret 1975 en 1985a). Verwijzend naar Lacan noemt Bergeret de psychotische structuur een stoornis in het reële, de neurotische structuur een stoornis in het symbolische en de borderline structuur een stoornis in het imaginaire (Bergeret 1975).

Eerste fantasiebeeld en eerste orakel

Bergeret verbindt violence fondamentale ook met de eerste fantasieën (Bergeret 1975). De drie klassieke oerfantasieën (oerscène, verleiding, castratie) noemt hij – zoals Laplanche en Pontalis (1964) – oedipaal en van de tweede orde. Ze zijn in een tweede tijd ontstaan en verwijzen alledrie naar eerdere fylogenetische processen, naar een eerste (oer)fantasie, *autonome et précoce*, waarbij het gaat om dominantie van een object door violence: 'Ik of niet-ik; leven of dood' (Bergeret 1981). Het eerste orakel van het Oedipusverhaal vertegenwoordigt een universele waarheid, geeft een beeld van een narcistisch aspect van de imaginaire relatie kind-ouders. Oedipus moest preventief gedood worden omdat hij een bedreiging voor de ouders vormde; dit is een eerste universele fantasie, van narcistische origine. Wat de Oedipusmythe wezenlijk bepaalt is het eerste orakel. Dat stelt letterlijk vertaald: 'Willen doden hem de ouders', hetgeen in de lezing van Freud op de achtergrond blijft.

De inhoud van dit eerste orakel koppelt Bergeret (1995) op verschillende manieren aan zijn hypothese van violence fondamentale. Enerzijds kan de uitspraak geïnterpreteerd worden als: 'Oedipus wil zijn ouders van het leven beroven', maar ook als: 'De ouders van Oedipus willen hem doden.' Anderzijds is er geen toespeling op incestueuze motieven, noch op haat of liefde. De vraag die aan de orde is, luidt: wie zal overleven, de zoon of de ouders?

Door de moord op zijn vader nadien, laat Oedipus ten slotte ook deze eerste voorspelling – die zich bevindt op het niveau van het narcisme – uitkomen. Enkel de wens te overleven bepaalt op dit eerste niveau het gebeuren. Freud schrijft vooral over het tweede 'oedipale' orakel: 'Hij zal zijn vader doden om met zijn moeder te trouwen,' en negeert graag wat voorafgaat.

Bergeret noemt Freuds visie een driftmatig seksueel monotheïsme. Het incestueuze uit de Oedipusmythe wordt bij Freud overbelicht, wat meteen ook andere gegevens eruit verduistert (Bergeret 1982).

Freud 'vergeet' de gestoorde vroege moeder-kindband in de gevalsstudie *De Wolfenman* te analyseren. Preoedipaal materiaal wordt ondergedompeld in een oedipaal bad, hoewel het duidelijk aanwijsbaar blijft in de klinische gegevens van Freud zelf, evenals in de gegevens van latere analytici van de *Wolfenman* en in diens biografische gegevens (Verbruggen 1995). Bergeret spreekt van 'dénégation' (ontkenning of negatie): Freud verwerpt het niet als gegeven (dan zou men spreken van 'déní', verwerping), neemt het wel waar, maar wil er de betekenis, de draagwijdte niet van zien (Bergeret 1994).

Een andere illustere gevalsstudie, *Kleine Hans*, wordt door Bergeret geanalyseerd om Freuds veronachtzaming van deze eerste fase in de psychogenese toe te lichten (Bergeret, 1987b). Bergeret spreekt van een niet-willen-zien van de moederfiguur, een 'manque à percevoir' ten aanzien van moederlijke gewelddadigheid door Freud in deze casusbeschrijving en ook in zijn auto-analyse.

Grove driftmatige provocaties als grond van vroegkinderlijke trauma's weet Bergeret in *Kleine Hans* op te sporen evenals in Freuds eigen biografische gegevens. De libidotheorie wordt door Freud gebruikt om archaïsche krachten – verbonden met de moederfiguur – toe te dekken. 'L'images primitive d'une mère dangereuse' wordt door Freud soms gesuggereerd maar nooit geanalyseerd, niet in zijn auto-analyse, noch in zijn gevalsstudies.

'Herinnerd worden aan de eerste gewelddadige periode, vóór elke oedipale situatie, was voor Freud moeilijk te verdragen' (Bergeret 1987b, p. 183).

We dienen hier wel aan toe te voegen, dat Bergeret de talrijke plaatsen in Freuds werk aangeeft waardoor Freud laat zien dat hij het thema van violence fundamentele wel gevat heeft, zonder het expliciet uit te werken. 'Bemächtigungstrieb'⁴, overheersingsdrift, blijft bij Freud een niet echt in zijn theorie geïntegreerde notie.

'Hij heeft dit punt vaak aangeraakt, maar heeft nooit een echte theorie ontwikkeld rond het pregenitale geweld' (Bergeret 1987b, p. 186). Bergeret spreekt van 'het geheim van de familiale gewelddadigheid, opgeroepen en gemaskeerd door Freuds geniale voorbewuste' (Bergeret 1983b).

Violence in het dagelijks leven

Kenmerkend voor de violence als belangrijk deel van ons dagelijks leven vindt Bergeret de fantasie van de infanticide. Hij noemt dit 'de voorstelling van onze geheimste en diepste wens' (Bergeret 1994, p. 58). De idee van de oudermoord is ons veel vertrouwd, maar blijft iets secundairs, in die zin dat ze tot een latere fase van de ontwikkeling – de oedipale – behoort.

Deze infanticidefantasie is veel algemener en menselijker dan men op het eerste gezicht zou denken.

‘Vooral bij de eerste momenten van relationele activiteit ontsnappen de ouders niet aan het primitieve gewelddadige stadium dat bij het kleine kind aanwezig is en bij de volwassenen wordt opgewekt. In die eerste uitwisselingsmomenten zien we narcistische reacties vol rivaliteit, op deze planeet waarop de pasgeborene zijn plaats heeft te verwerven’ (Bergeret 1994, p. 64).

Herhaaldelijk ben ik in therapieën reeds gestuit op deze fantasie van de infanticide die zeker in het begin van de therapie goed verborgen blijft. Wanneer zij naar boven komt heeft zij een alles-of-nietskarakter; de patiënt voelt zich overspoeld, is bang voor zijn eigen denken.

Ik denk daarbij ook aan Van Eedens ‘koele meren des doods’: het kind dat u belet te leven moet vernietigd worden (Van Eeden 1979).

Ook Quinodoz (1987, p. 1592) schrijft over de ‘peur de tuer mon enfant’, die zij herhaaldelijk bij haar analysanten terugvindt. De rol van de ouders is dubbel, zoals ook Oedipus een dubbel ouderpaar had: ouders die hem kwijt wilden te Thebe en (pleeg)ouders die hem hebben gered te Korinthe. Iedere ouder wil enerzijds niet voldoen aan de verlangens van het kind, zich niet laten onttronen, anderzijds wil iedere ouder ook redden, verzorgen. Die twee aspecten, verlaten en verzorgen, moeten volgens Quinodoz verbonden raken in het leven, geïntegreerd kunnen worden in het ouderlijk beleven. In pure primitieve vorm blijven beiden destructief – Bergeret zou zeggen violent – en zien we dodelijke aanvallen of verlamme overbescherming.

Bergeret noemt nog verschillende uitingen van violence in het dagelijks leven. In de godsdienst wordt violence ontkend (liefde en broederschap) maar tevens collectief gerechtvaardigd. Godsdienststrijd, offerrituelen en de cultus van het lijden verwijzen naar een ‘narcistisch gevoel van recht hebben op een existentie ten opzichte van en vóór ieder ander’ (Bergeret 1994, p. 138).

Liefde toont en verbergt ook vaak een primaire, onderliggende violence, schrijft Bergeret. Hij verwijst daarbij naar de fallus als metafoor van macht en kracht, los van en vóór de genitale betekenis. Het orgasme noemt hij een samenvloeien van violence en libido, met vaak gewelddadige fantasieën en handelingen onder het primaat van de libido.

Eigen ervaringen rond violence

Zelf denk ik bij violence fundamentele nog aan verschillende ervaringen.

Ten eerste: patiënten die een suïcidepoging ondernemen, geven toch vaak blijk van een enorme levenswil: een *cry for help*, verandering willen forceren. Zeldzaam zijn die pogingen waar men machteloos – na het opmaken van een balans – toegeeft niet meer te willen leven. Meestal zijn zelfmoordplannen een uiting van de levensdriften. Van Coillie (1998, p. 73) beschrijft

ditzelfde: 'Als mensen over hun zelfmoordplannen vertellen, blijkt telkens opnieuw dat ze er impliciet van uitgaan dat ze hun dood-zijn zullen beleven. (...) In zijn zogenaamde doodsverlangen droomt een mens steeds van een ander leven, dat bevredigender, rustiger of heroïscher zal zijn.'

Ten tweede: in de literatuur vallen mij de extreme en langdurige omstandigheden op, bijvoorbeeld oorlog, concentratiekampen, martelingen, waaronder mensen toch nog altijd trachten te overleven ten koste van alles en iedereen. In de kampen ten tijde van de Tweede Wereldoorlog kwam zelfmoord zelden voor; de strijd voor de overleving leidde tot een oorlog van allen tegen allen (Van Coillie 1998).

Zoals bijvoorbeeld De Wind (1995) beschrijft: overleven was in deze omstandigheden en context een kunst, iets creatiefs, niet zo maar een adaptatie. Ook bij Halberstadt-Freud (1995) lezen we dat het eenvoudiger is de neurotische menselijke oplossingen te ontleden, dan stil te staan bij de duistere redenen waarom mensen gezond, succesvol of creatief blijven.

Ten derde: ik verbaas mij soms over de zo gemotiveerde patiënten, die hun verleden, hoe zwaar en uitzichtloos het ook was, toch willen overleven en daar een lange en moeilijke therapie voor overhebben. Waarom zou iemand jarenlang drie- of viermaal per week een psychoanalyse doen, wanneer hij niet (beter) zou willen leven?

Ten slotte verwonder ik mij herhaaldelijk over de meedogenloze competitie die de menselijke soort laat zien bijvoorbeeld in werk en sport. Zelfs in niet echt agressieve sporten en in minder competitieve werksituaties, word ik getroffen door de ijver en inzet waarmee de naaste ander, de concurrent, wordt bekampt. Dit is geen libido (liefde willen) of doodsdrift (dood willen zijn), maar levensdrift: 'Eerder ik dan hij.' Voelen wij ons niet vaak goed als de ander het slechter heeft? Agressiviteit vinden wij vaak aanvaardbaar als het de ander treft: ramptoerisme, gruwelfilms, seksisme ... 'Ocharme, die zwakke ander!' Genieten is blijkbaar toch ook verwant met de nietigheid van de ander, eventueel met vernietiging van de ander (en mijn verder leven).

Begrippen die verwant zijn met Bergerets violence fundamentele trof ik aan bij Lorenz (1983), Klein (1975), Winnicott (1958) en Bion (1962).

Besluit

De vraagstelling die ten grondslag ligt aan dit artikel is: wordt doodsdrift niet vaak verward met levensdrift, met violence? Ter illustratie de definitie van doodsdrift op een Europees psychoanalytisch symposium: 'Zich ontdoen van datgene wat beleefd wordt als verstoord of als handhaver van onrust' (Green e.a. 1986). Misschien kunnen we aangaande de dood beter spreken van een doodsobsessie bij de mens ... Hij is er steeds mee bezig, maar op paradoxale en indirecte wijze, ontwijkend, ontkennend, verdringend. Freud (1915b) schreef reeds dat eigenlijk niemand gelooft aan zijn eigen dood. De dood leeft niet in ons. Elkeen leeft vanuit een spontane en onvermijdelijke gelijkstelling tussen ik en leven (Van Coillie 1998).

Ik vind de eenvoud van Bergerets notie 'violence fondamentale' en van zijn structuurmodel in deze zaken soms gewaagd en vaak ontwapenend, maar vooral klinisch verrijkend en verrijkend. Hij verklaart veel klinische praktijk met weinig vooronderstellingen en hij blijft dicht bij de bases, bij de vliegdekschepen: Sophocles en de vroege Freud. Spontaan voelde ik bij de lezing van zijn werk resonantie met een soort basic instinct in mij: erkenning, herkenning, betrappt worden ... *vie et violence*. Brute gewelddadigheid, geweldige bruutheid.

Violence, niet te verwarren met ons te algemene woord 'agressie', wordt gezien als een meer oorspronkelijk 'instinct' dan liefde of libido. Dit lijkt toch erg aannemelijk: bij alle hogere vertebraten zijn territorialiteit en zelfbehoud – dicht bij narcisme – zeer belangrijke drijfveren (Schoenewolf 1991), die tot uiting komen op een positieve en op een negatieve manier. Negatief, als destructie, weerstand tegen verbondenheid, positief, als een gezonde tegenreactie die haat oplost.

Violence is dan het onderliggende, primitieve principe. Het gaat zeker niet om de doodsdrift die (her)ingevoerd wordt; violence gaat vooraf aan agressie, impliceert niets destructiefs, verwijst naar leven. Violence fondamentale is een instinctmatige basisvoorwaarde van de agressieve impulsen, zoals het aangeboren hechtingsgedrag een basisvoorwaarde van de libidinale impulsen is (Bergeret 1987a). We zitten dan in ontwikkelingspsychologische termen op het niveau van de primitiefste defensiemechanismen, het niveau waarop overspoeling en vernietiging worden tegengegaan. In objectrelationele taal zitten we op het primitieve niveau waarin 'ik' en 'niet-ik' nog niet duidelijk onderscheiden kunnen worden. Het niveau dat pas ná Freud echt in de psychoanalytische aandachtssfeer kwam. Het belang van de borderline structuur als een aparte en essentiële klinische entiteit, met als belangrijke uitingsvormen depressie en verslaving, komt in Bergerets model goed uit de verf. Ook in recente pathoanalytische teksten, waar men psychoanalyse en nosografie met elkaar verbindt (Schotte e.a. 1990; Jonckheere e.a. 1998), worden essentiële verslaving en essentiële depressie beide geassocieerd met een primitieve, niet-objectmatige fase.

Violence is steeds potentieel constructief, maar kan door omstandigheden destructief worden en de libido perverteren.

Zoals Freuds citaat (1920) bovenaan de inleiding vermeldt, zag hij levens- en doodsdrift naast elkaar als twee onbekenden. Bergeret lost de vergelijking met twee onbekenden op door te stellen dat er iets *vooraf* gaat aan de dualiteit levens- en doodsdrift, *vooraf* aan de ambivalentie liefde versus haat, waardoor de hypothese van een doodsdrift kan vervallen volgens Bergeret. Gewelddadigheid wordt voldoende verklaard binnen zijn violence-begrip, zonder hogere principes te postuleren.

Deze bijdrage wil analytisch geïnspireerde psychotherapeuten beleefd aanmoedigen en violent uitdagen, opdat Bergerets werk ook in ons taalgebied meer bekendheid en weerklink vindt.

Noten

1. Deze tekst kwam tot leven op het kruispunt van twee seminaries waaraan ik deelnam: 1996-1997, Psychoanalytisch Seminarie APZ Sancta Maria, over Bergeret, met M. Hebbrecht, J. Bollen, K. Callens, R. Vandermeeren, L. Verhaegen, K. Brouns, C. Haex, D. Denys, S. Michels.
1995-1997, Seminarie Belgische School voor Psychoanalyse, over de doodsdrift, met F. Van Coillie, B. Docx, L. Van Bouwel, M. Van Steenkiste, L. Thijs.
2. Freuds controverse met Adler heeft er ongetwijfeld toe bijgedragen dat hij pas laat in zijn werk een aparte plaats is gaan geven aan de agressieve drift, waarnaar Adler reeds eerder verwees. Freud zou achteraf (1933) overigens betreuren dat hij de agressieve drift zo laat in zijn oeuvre conceptualiseerde.
3. 'Violence fondamentale' blijft moeilijk te vertalen: primitieve gewelddadigheid, gel-

dingsdrang, oerkracht, zelfontplooiing, heftigheid, meedogenloosheid komen wel in de buurt maar geven toch niet hetzelfde weer. De verwijzing naar 'violare' én naar 'vita' vindt Bergeret de belangrijkste reden om het te houden op 'violence'.

4. 'Bemächtigungstrieb' is een door Freud slechts sporadisch en weinig precies gebruikte term. Het gaat om een niet-seksuele drift, die zich slechts secundair met de seksualiteit verenigt en waarvan het doel is het bedwingen van het object 'qui n'aurait pas originellement pour but la souffrance d'autrui, mais simplement n'en tiendrait pas compte' (Laplanche & Pontalis 1976).

5. Bergeret spreekt van twee stabiele basisstructuren (neurotisch en psychotisch) en ziet borderline als een minder solide georganiseerde 'astructuration' (Bergeret 1985a).

Literatuur

- Bergeret, J. (1975), *La dépression et les états limites*. Payot, Parijs.
- Bergeret, J. e.a. (1976), *Abrégé de Psychologie Pathologique*. Masson, Parijs.
- Bergeret, J. (1981), *L'imaginaire primaire*. *Psychanalyse à l'Université* 24, p. 635-637.
- Bergeret, J. (1982), *Le non-dit d'un Mythe*. *Revue Française de Psychanalyse* 46, p. 795-801.
- Bergeret, J. (1983a), *Violence, Oedipe et Perversion*. *Revue Française de Psychanalyse* 47, p. 292-298.
- Bergeret, J. (1983b), *L'imago maternelle chez le Petit Hans*. *Revue Française de Psychanalyse* 47, p. 899-921.
- Bergeret, J. (1984), *Généalogie de la destructivité*. *Revue Française de Psychanalyse* 48, p. 1021-1037.
- Bergeret, J. (1985a), *La Personnalité normale et pathologique*. Dunod, Parijs.
- Bergeret, J. (1985b), *Les pulsions dans la métapsychologie d'aujourd'hui*. *Revue Française de Psychanalyse* 49, p. 1461-1479.
- Bergeret, J. (1987a), *Les interrogations du psychanalyste*. P.U.F., Parijs.
- Bergeret, J. (1987b), *Le 'Petit Hans' et la réalité, ou Freud face à son passé*. Payot, Parijs.

Bergeret, J. (1989), *La notion de pulsion de mort pour le clinicien*. *Revue Française de Psychanalyse* 53, p. 577-590.

Bergeret, J. (1994), *La violence et la vie*. Payot, Parijs.

Bergeret, J. (1995), *Freud, la violence et la dépression*. P.U.F., Parijs.

Bergeret, J. e.a. (1996), *La pathologie narcissique*. Dunod, Parijs.

Bergeret, J. (1998), *Persoonlijke mededeling per brief*, 19 oktober 1998.

Bion, W.R. (1962), *Learning from experience*. Karnac Books, Londen.

Bokanowski, T. (1989), *La pulsion de mort. Le concept de pulsion de mort. Bibliographie critique des auteurs psychanalytiques français*. *Revue Française de Psychanalyse* 53, p. 509-534.

De Kesel, M. (1998), *Wij modernen. Essays over subject en moderniteit*. Peeters, Leuven.

Eeden, F. van (1979), *Van de koele meren des doods*. Wereldbibliotheek, Amsterdam.

Freud, S. (1895), *Studies over hysteric*. Nederlandse editie: *Klinische Beschouwingen* 5. Boom, Amsterdam/Meppel.

Freud, S. (1915a), *Driften en hun lotgevallen*.

Nederlandse editie: *Psychoanalytische Theorie 2*. Boom, Amsterdam/Meppel, p. 29-65.

Freud, S. (1915b), *Wir und der Tod*. Nederlandse vertaling: Freud, S. (1992), *Wij en de dood*. *Psychoanalyse*, Belgische School voor Psychoanalyse 8, p. 25-48.

Freud, S. (1920), *Aan gene zijde van het lust-principe*. Nederlandse editie: *Psychoanalytische Theorie 1*. Boom, Amsterdam/Meppel, p. 93-163.

Freud, S. (1929), *Het onbehagen in de cultuur*. Nederlandse editie: *Cultuur en Religie 3*. Boom, Amsterdam/Meppel, p. 77-173.

Freud, S. (1933), *Colleges inleiding tot de psychoanalyse*. Nieuwe reeks. Nederlandse editie: *Inleiding tot de Psychoanalyse 3*. Boom, Amsterdam/Meppel.

Green, A. e.a. (1986), *La pulsion de mort*. P.U.F., Parijs.

Green, A. (1993), *Le travail du Négatif*. Minuit, Parijs.

Green, A. (1995), *La causalité psychique. Entre nature et culture*. Ed. O. Jacob, Parijs.

Grunberger, B. (1971), *Le narcissisme. Essais de psychanalyse*. Payot, Parijs.

Halberstadt-Freud, H. (1995), *Am I my brother's keeper?* In: H. Groen-Prakken, A. Ladan en A. Stufkens (edit.), *The Dutch Annual of Psychoanalysis. Traumatization and War*. Swets & Zeitlinger, Lisse, p. 126-137.

Jonchheere, P. e.a. (1998), *Passage à l'acte*. De Boeck Universiteit, Brussel.

Klein, M. (1975), *Envy and Gratitude*. Virago, Londen.

Knight, R.P. (1953), *Borderline States in Psy-*

choanalytic Psychiatry and Psychology. Bulletin of the Menninger Clinic 17, p. 1-12.

Laplanche, J. en J.-B. Pontalis (1964), *Fantasmes originaires, fantasmes des origines, origines du fantasme. Les temps modernes 215*, p. 1833-1868.

Laplanche, J. en J.-B. Pontalis (1976), *Vocabulaire de la Psychanalyse*. P.U.F., Parijs.

Leclaire, S. (1975), *On tue un enfant*. Seuil, Parijs.

Lorenz, K. (1983), *Agressie bij dier en mens*. Sesam, Baarn.

Nacht, S. (1956), *Instinct de mort ou instinct de vie?* *Revue Française de Psychanalyse 20*, p. 148-161.

Quinodoz, D. (1987), *'J'ai peur de tuer mon enfant' ou: Oedipe abandonné, Oedipe adopté*. *Revue Française de Psychanalyse 51*, p. 1579-1593.

Schoenewolf, G. (1991), *The art of hating*. Jason Aronson Inc., Northvale NJ/Londen.

Schotte, J. e.a. (1990), *Le Contact*. De Boeck Université, Brussel.

Van Coillie, F. (1997), *De doodsdrijf volgens Lacan*. Onuitgegeven Seminarie-tekst, p. 1-4.

Van Coillie, F. (1998), *Omtrent psychoanalyse en dood*. *Tijdschrift voor Psychoanalyse 4*, p. 70-85.

Verbruggen, G. (1995), *De wolvenman en de moederfiguur*. *Tijdschrift Klinische Psychologie 25*, p. 163-172.

Wind, E. de (1995), *Encounter with Death*. In: H. Groen-Prakken, A. Ladan, A. Stufkens (Ed.), *The Dutch Annual of Psychoanalysis. Traumatization and War*. Swets & Zeitlinger, Lisse, p. 25-39.

Winnicott, D. (1958), *Collected Papers. Through Paediatrics to Psycho-Analysis*. Tavistock, Londen.

Summary

Bergeret's idea of 'fundamental violence' can be taken to supersede Freud's notion of 'death instinct' in psychoanalytic thinking. Prior to the libido Bergeret postulates a primitive brutality, an instinct to survive with narcissistic attributes. This idea of violence, central in Bergeret's work, shows itself most purely in the psychotic personality, but can also be detected in every-day life, also in the Oedipus myth and in Freud's early writings.

Manuscript ontvangen: 3 juli 1998

Definitieve versie: 6 januari 1999